

กระบวนการพัฒนาสุขภาวะเชิงพุทธบูรณาการของชุมชนในจังหวัดปทุมธานี The Development of Buddhist Integrated Health Communities in Pathum Thani

พระครูไพโรจน์ธรรมคุณ

Phrakru Phairojammakun

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

Mahachulalongkornrajavidyalaya University

เอี่ยมทิพย์ ศรีทอง

Aumthip Srithong

คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏเทพสตรี

Humanities and Social Science Thepsatri Rajabhat University

บทคัดย่อ

บทความวิจัยครั้งนี้มีวัตถุประสงค์ 1) ศึกษารูปแบบและกระบวนการพัฒนาสุขภาวะของชุมชน 2) ศึกษาการบูรณาการหลักพุทธธรรมในการพัฒนาสุขภาวะของชุมชน 3) เพื่อนำเสนอการพัฒนาสุขภาวะเชิงพุทธบูรณาการของชุมชนในจังหวัดปทุมธานี เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) โดยศึกษาเอกสารและแนวคิดเกี่ยวกับงานวิจัย การสัมภาษณ์เชิงลึก (In-depth Interview) การสนทนากลุ่มเฉพาะ (Focus Group Discussion) จำนวน 18 คน การวิเคราะห์และสังเคราะห์ข้อมูลโดยใช้วิธีการวิเคราะห์เนื้อหา (Content analysis) ผลการวิจัยพบว่า

1. ประกอบด้วย 1) รูปแบบการพัฒนาสุขภาวะตามโครงสร้างและหน้าที่ โดยมีโรงพยาบาลส่งเสริมสุขภาพตำบล องค์การบริหารส่วนตำบล และอาสาสมัครสาธารณสุขประจำหมู่บ้าน ร่วมกันวางแผน ดำเนินการพัฒนา และประเมินผล 2) รูปแบบการพัฒนาสุขภาวะเชิงเครือข่าย เริ่มจากวัด อาสาสมัครสาธารณสุข องค์การบริหารส่วนตำบล ร่วมกันเป็นเครือข่ายก่อให้เกิดการดูแลสุขภาวะของชุมชน และ 3) รูปแบบการพัฒนาสุขภาวะของชุมชน ด้านร่างกาย ด้านจิตใจ ด้านสังคม และด้านปัญญา

2. ชุมชนต้องการการดูแลอย่างต่อเนื่อง และเชื่อมโยงกันระหว่างการดูแลในครอบครัว สถาบัน และ ชุมชน ซึ่งหลักพุทธธรรม ได้แก่ กายภาวนา ศีลภาวนา จิตภาวนา และปัญญาภาวนา เป็นแนวคิดหรือหลักปฏิบัติที่เชื่อมโยงวิถีการดำเนินชีวิตที่ดีงาม

3. เป็นการพัฒนาสุขภาวะของชุมชนตามหลักภาวนา โดยกายภาวนาทายกายภาพ การรู้จักใช้อินทรีย์อย่างมีสติ เลือกที่จะดูเป็น ฟังเป็น กินด้วย ปัญญา ศีลภาวนาเป็นความสัมพันธ์ที่เกื้อกูลกับสิ่งแวดล้อมทางสังคม มีพฤติกรรมดีงามในความสัมพันธ์กับผู้อื่น จิตภาวนา เป็นการทำให้เจริญองกาม ดีงาม เข้มแข็งให้ชุมชนมีความสุขเบิกบาน ปัญญาภาวนา หรือ การพัฒนาปัญญาสำหรับชุมชนจะเกิดได้นั้น ต้องอาศัยปัจจัยสองตัวคือ ปรโตโมหะ ซึ่งเป็นปัจจัยภายนอกและ โยนิโสมนสิการซึ่งเป็นปัจจัยภายใน ปัจจัยทั้งสองเชื่อมโยงสัมพันธ์ก่อให้เกิดสัมมาทิฐิ ซึ่งเป็นปัญญาช่วยให้ชุมชนเข้าใจความจริง และอยู่กับความจริงได้อย่างมีความสุข

คำสำคัญ : การพัฒนา, สุขภาวะเชิงพุทธ, ชุมชน

Abstract

This research paper has the objectives of 1) to study the patterns and processes for the development of well-being of the community; 2) to study the integration of Buddhist principles in the community well-being development; Communities in Pathum Thani Province This research is qualitative (Qualitative Research) by studying documents and ideas about research. In-depth Interview, 18 Focus Group Discussion, data analysis and synthesis using content analysis method.:

Presenting the development of the integrated wellness of the community in Pathum Thani Province. It is the development of well-being of the community in accordance with the principles of prayer by physical prayer or physical development in relation to physical Knowing how to use organic consciously chooses to look, listen, eat, eat with wisdom, precepts, prayer that is a complementary relationship with the social environment. Have good behavior in relationships with others Including the not to encroach others. Meditation is the mind to grow, grow, good, strong, happy communities with joy, wisdom, prayer or the development of wisdom for the community to occur. Must rely on two factors, Prato Kosa, which is an external factor and Yonisomanasaksa which is internal factor Both factors are related to the attitudes. Which is wisdom helps the community understand the truth And live happily with the truth.

Keywords: Development, Buddhist Integrated Health, Communities

บทนำ

ปัจจุบันหากพูดถึงเรื่องสุขภาวะ หรือสุขภาพนั้นจะมียอดประกอบอยู่ 4 มิติ ด้วยกัน คือ สุขภาวะทางกาย สุขภาวะทางจิต สุขภาวะทางสังคม และสุขภาวะทางจิตวิญญาณหรือการรู้คิด (ปัญญา) ทั้งสี่เรื่องไม่ได้แยกกันอยู่เป็นกองๆ แต่ว่าเชื่อมโยงอยู่ในกันและกันทั้งหมด ซึ่งสุขภาวะด้านหนึ่งที่ครอบคลุมและไปเชื่อมโยงกับสุขภาวะในอีกสามมิติ ซึ่งการมีสุขภาวะที่สมบูรณ์ทั้งสี่มิติที่กล่าวมาไม่ได้เป็นองค์ประกอบที่มีความสำคัญเพียงแค่พื้นฐานที่จะนำไปสู่การมีคุณภาพชีวิตที่ดีเท่านั้น แต่มีความสำคัญต่อทุกองค์ประกอบของการที่จะมีคุณภาพชีวิตที่ดี เนื่องจากสุขภาวะหรือสุขภาพ ไม่ใช่เรื่องการไม่มีโรคเท่านั้น แต่หมายถึงความถูกต้องเหมาะสมทั้งหมดของมนุษย์และของสังคม ใน พ.ร.บ.สุขภาพแห่งชาติ พ.ศ. 2550 มาตรา 3 ในพระราชบัญญัตินี้

“สุขภาพ” คือภาวะของมนุษย์ที่สมบูรณ์ทั้งทางกาย ทางจิต ทางปัญญา และทางสังคม เชื่อมโยงกันเป็นองค์รวมอย่างสมดุล “ปัญญา” หมายถึง ความรู้ทั่ว รู้เท่าทันและความเข้าใจอย่างแยกได้ในเหตุผลแห่งความดี ความชั่ว ความมีประโยชน์และความมีโทษ ซึ่งนำไปสู่ความมีจิตอันดีงามและเอื้อเพื่อผู้อื่น เมื่อมีการบัญญัติคำว่าสุขภาวะขึ้นมา (สำนักงานปฏิรูประบบสุขภาพแห่งชาติ, 2546 : 79) การนำมิติทางสังคม วัฒนธรรมและศาสนา มาสนับสนุนการดูแลสุขภาพ เป็นแนวคิดที่สะท้อนให้เห็นถึงการดูแลสุขภาพแบบองค์รวม ซึ่งเป็นการดูแลสุขภาพที่มีการบูรณาการความรู้ดั้งเดิมเข้ากับการบำบัดแผนปัจจุบันผสมผสานกับการแพทย์ทางเลือก ทำให้เกิดเป็นการแพทย์แบบองค์รวมขึ้น (Holistic Medicine) การแพทย์แบบองค์รวมได้รับความนิยมอย่างแพร่หลายในหลายประเทศ โดยอยู่บนพื้นฐานการพิจารณาองค์ประกอบทุกอย่างของมนุษย์ไม่ว่าจะเป็นร่างกาย จิตใจ และจิตวิญญาณ นอกจากนี้ยังมุ่งเน้นไปที่การให้ผู้เข้ารับการบำบัดเข้ามามีส่วนร่วมในกระบวนการบำบัดรักษา Susan Walter ประธาน American Holistic Health Association กล่าวว่า สุขภาพแบบองค์รวม (Holistic Health) เป็นเรื่องเกี่ยวข้องกับชีวิตทั้งหมดมากกว่าการเน้นแต่ความเจ็บป่วยหรือการจัดการกับส่วนใดส่วนหนึ่งของร่างกาย โดยพิจารณาที่ “ตัวคนทั้งคน” ความเกี่ยวเนื่องของร่างกาย จิตใจ และจิตวิญญาณ รวมถึงปัจจัยแวดล้อมต่างๆ ที่มีปฏิสัมพันธ์กับคน ๆ นั้น และเธอได้เสนอหลักการพื้นฐานของสุขภาพองค์รวมไว้ 5 ประเด็น คือ 1) สุขภาพแบบองค์รวมให้คุณค่าของคำว่า “สุขภาพ” ว่าไม่ใช่เพียงแค่การไม่เจ็บป่วยแต่หมายถึง การปรับ แก้ไข และพัฒนาให้เกิดการมีสุขภาวะที่ดีอย่างต่อเนื่อง 2) สุขภาพของเราจะเป็นแบบเดียวกับวิถีชีวิตของเราที่เป็นอยู่ การเลือกบริโภคสิ่งใดเข้าสู่ทั้งทางร่างกายและจิตใจ จะมีส่วนกำหนดสภาวะสุขภาพกายและใจของบุคคลนั้น ๆ 3) การป้องกันและการส่งเสริมสุขภาพเป็นเรื่องสำคัญที่สุด หลักการของสุขภาพแบบองค์รวมจะเน้นการพัฒนาระดับการมีสุขภาพดีให้สูงขึ้นเรื่อยๆ โดยให้บทวนพฤติกรรมในแต่ละวันที่ส่งผลกระทบต่อสุขภาพ 4) สุขภาพแบบองค์รวมเน้นการให้คุณค่าต่อวิถีการดำรงชีวิต การเรียนรู้และการสร้างความรับผิดชอบให้แต่ละบุคคลได้พยายามดูแลตนเองให้มีสุขภาพที่สมดุลและสมบูรณ์ 5) เมื่อเจ็บป่วยจะใช้หลักการสุขภาพแบบองค์รวมในการแลกเปลี่ยนเรื่องการรักษาและการดูแลสุขภาพระหว่างหมอและคนไข้ โดยการเยียวยาแบบธรรมชาติ และพิจารณาปัจจัยทั้งตัวคนและสถานการณ์ที่เกี่ยวข้อง (ลลิตา ธีระศิริ, 2544 : 4)

ในทุกความหมายและทุกมิติในเรื่องสุขภาวะและการเสริมสร้างสุขภาพแบบองค์รวมดังกล่าว เป็นหลักที่จะวัดผลสุขภาวะด้านต่างๆของการพัฒนาชีวิตว่าได้รับการพัฒนาครบถ้วนหรือไม่ วัดผลได้เช่นเดียวกับการวัดผลเป้าหมายของมรรคมียอดแปดหรือไตรสิกขา โดยใช้หลักพุทธศาสนาด้วยภาวนา 4 (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), 2545 : 371) ภาวนา คือภาวนา จิตภาวนา และปัญญาภาวนา การแพทย์แบบองค์รวมจะมองว่าปัจจัยสำคัญที่สุดในการบำบัดรักษาอยู่ที่ตัวผู้ป่วย และด้วยเหตุที่ความเจ็บป่วยนั้นมิได้เกิดเฉพาะจุดแต่เป็นปัญหาทั้งระบบ การรักษาทั้งระบบได้ก็ต่อเมื่อมีการเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมด้านร่างกาย จิตใจ และ

สังคม เพื่อให้ระบบเกิดดุลยภาพเปลี่ยนแปลงไปในทางที่ดีขึ้น ดังนั้นการแพทย์แบบองค์รวมจึงถือบทบาทให้คำปรึกษาทางการแพทย์เป็นบทบาทหลักของแพทย์มากกว่าการบำบัดรักษา (พระไพศาล วิสาโล และสมควร ใฝ่งามดี, 2536 : 45)

การพัฒนาสุขภาวะชุมชนเพื่อความอยู่ดีมีสุขที่พัฒนาขึ้นเป็นรูปแบบที่มีความเหมาะสม ความเป็นไปได้จากการปฏิบัติจริง และมีความสอดคล้องระหว่างการวิจัยปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม ร่วมตามขั้นตอนที่กำหนดกับการดำเนินงานตามแผนงานกิจกรรมย่อยซึ่งทำไปปรับปรุงไป ทำให้ให้เกิดความยืดหยุ่นเป็นกระบวนการที่พอเหมาะ และมีผลลัพธ์ทำให้เกิดกลไกการทำงานร่วมกัน ได้อย่างเหมาะสมกับบริบทและสภาพแวดล้อมของท้องถิ่น อยู่ในระดับดี ซึ่งเป็นผลจากประเมิน สรุปผล สะท้อนผล การบันทึกหลังการปฏิบัติแต่ละครั้ง และเวทีแลกเปลี่ยนเรียนรู้ของนักวิจัย สุขภาวะตำบล ได้มองเห็นการมีส่วนร่วมในการดำเนินงาน และเรียนรู้จากการปฏิบัติในระยะแรก มีความสำคัญยิ่ง ซึ่งเป็นการก่อตัวของทีมนักวิจัยสุขภาวะระดับตำบล โดยการหนุนเสริมจากภาคี ที่มีส่วนเกี่ยวข้องทั้งภายในและภายนอกตำบล บ่งบอกถึงการมีส่วนร่วมในการรวมกลุ่มตั้งแต่เริ่ม ต้นจนเสร็จสิ้นช่วงเวลาที่กำหนด ถือเป็นฐานข้อมูลสำคัญในการพัฒนางานครั้งต่อไป (พระมหาสุทิตย์ อาภากร, 2547 : 22)

ผู้วิจัยจึงสนใจศึกษารูปแบบและกระบวนการพัฒนาสุขภาวะของชุมชน ศึกษาการบูรณาการหลักพุทธธรรมในการพัฒนาสุขภาวะของชุมชน และนำเสนอการพัฒนาสุขภาวะเชิงพุทธบูรณาการของชุมชน ในจังหวัดปทุมธานี เนื่องจากผู้วิจัยได้เห็นว่า การพัฒนาการสุขภาวะของชุมชนตามหลักพระพุทธศาสนาเป็นกลไกสำคัญของการเป็นพลังในการขับเคลื่อนการพัฒนาสุขภาวะของชุมชน เพื่อการเรียนรู้และเงื่อนไขหรือปัจจัยแห่งความสำเร็จในการดำเนินงานทางด้านสุขภาวะเพื่อไปพัฒนาในพื้นที่อื่นๆ ต่อไป

วัตถุประสงค์การวิจัย

1. ศึกษารูปแบบและกระบวนการพัฒนาสุขภาวะของชุมชนในจังหวัดปทุมธานี
2. ศึกษาการบูรณาการหลักพุทธธรรมในการพัฒนาสุขภาวะของชุมชน ในจังหวัดปทุมธานี
3. เพื่อนำเสนอการพัฒนาสุขภาวะเชิงพุทธบูรณาการของชุมชนในจังหวัดปทุมธานี

วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้ เป็นการศึกษาวิจัยเชิงคุณภาพโดยผู้วิจัยได้ศึกษาเอกสารและแนวคิดเกี่ยวกับงานวิจัย การสัมภาษณ์เชิงลึก (In-depth Interview) การสนทนากลุ่มเฉพาะ (Focus Group Discussion) ผู้ให้ข้อมูลสำคัญ ได้แก่ พระสงฆ์นักพัฒนา คณะผู้บริหาร สมาชิกสภาท้องถิ่น ข้าราชการและพนักงานองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น แกนนำชุมชน และประชาชนทั่วไป เป็นต้น ที่อาศัยอยู่ในพื้นที่ขององค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นที่มีพระสงฆ์เป็นต้นแบบในการส่งเสริมสุขภาวะ มีกิจกรรมส่งเสริมสุขภาวะอย่างต่อเนื่อง และอยู่ในพื้นที่จังหวัดปทุมธานี กลุ่มตัวอย่างใช้การเลือกตัวอย่างเจาะจง ได้ใช้วิธีการสัมภาษณ์แบบเจาะลึกในลักษณะที่เป็นทางการด้วยการสัมภาษณ์ผู้ให้ข้อมูลหลัก จำนวน 6 กลุ่ม รวมทั้งสิ้น 18 รูป/คน

เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัย ผู้วิจัยใช้เครื่องมือสำรวจข้อมูล เชิงประจักษ์ แบบสัมภาษณ์แบบมีโครงสร้าง แบบสนทนากลุ่มเฉพาะ การสังเกตและเครื่องมือการบันทึก เพื่อค้นหาระบวนการพัฒนาสุขภาวะเชิงพุทธบูรณาการของชุมชนในจังหวัดปทุมธานี ในประเด็นต่าง ๆ ดังนี้ การมีส่วนร่วมในการพัฒนาสุขภาวะชุมชน กระบวนการพัฒนาสุขภาวะเชิงพุทธบูรณาการของชุมชน ด้านร่างกาย ด้านจิตใจ ด้านสังคม และด้านปัญหาและส่งผลให้ชุมชนอย่างไร อีกทั้งชุมชนควรปฏิบัติอย่างไรในการพัฒนาสุขภาวะของในชุมชน มีปัญหา

และอุปสรรคในการขับเคลื่อนกระบวนการพัฒนาสุขภาวะเชิงพุทธบูรณาการของชุมชนในพื้นที่ และการมีส่วนร่วมในการขับเคลื่อนกระบวนการพัฒนาสุขภาวะเชิงพุทธบูรณาการของชุมชน

การวิเคราะห์ข้อมูลเป็นการวิเคราะห์และสังเคราะห์ข้อมูลโดยใช้วิธีการวิเคราะห์เนื้อหา (Content Analysis)

สรุปผลการวิจัย

1. รูปแบบและกระบวนการพัฒนาสุขภาวะของชุมชนในจังหวัดปทุมธานี

1) รูปแบบการพัฒนาสุขภาวะตามโครงสร้างและหน้าที่ โดยมีโรงพยาบาลส่งเสริมสุขภาพตำบล องค์การบริหารส่วนตำบล และอาสาสมัครสาธารณสุขประจำหมู่บ้าน ร่วมกันการวางแผนการดูแลสุขภาพชุมชน เป็นกระบวนการดำเนินการเพื่อตอบสนองความต้องการด้านสุขภาพของชุมชน โดยพิจารณาจากข้อมูลสุขภาพของพื้นที่แล้วนำมาจัดลำดับความสำคัญของปัญหา โดยให้ชุมชนได้ร่วมคิดร่วมวางแผนแก้ไขปัญหา กำหนดเป้าหมาย วัตถุประสงค์วิธีการดำเนินงานหรือกิจกรรมหรือโครงการที่สามารถปฏิบัติได้จริง และใช้ทุนทางสังคมที่มีอยู่ในการดูแลสุขภาพชุมชนให้เกิดประโยชน์มากที่สุด ปฏิบัติการเพื่อดูแลสุขภาพชุมชน เป็นการให้บริการดูแลสุขภาพตามแผนที่วางไว้ โดยมีการทำงานร่วมกับองค์กรชุมชน โรงพยาบาลส่งเสริมสุขภาพตำบล องค์การบริหารส่วนตำบล และอาสาสมัครสาธารณสุขประจำหมู่บ้าน การประเมินผลการดำเนินงาน ผู้ที่เกี่ยวข้องเข้ามามีส่วนร่วมรับผิดชอบในการประเมินผลตั้งแต่เริ่มดำเนินการ ขณะดำเนินการ การหลังดำเนินการ ตลอดจนร่วมวิเคราะห์หาสาเหตุและการดำเนินการแก้ไขหากผลการดำเนินการไม่เป็นไปตามวัตถุประสงค์ จนกว่าจะบรรลุวัตถุประสงค์ที่วางไว้

2) รูปแบบการพัฒนาสุขภาวะเชิงเครือข่าย ประกอบด้วย องค์ประกอบของเครือข่าย ผลสัมฤทธิ์ของความเป็นเครือข่าย ก่อให้เกิดการทำงานร่วมกันในหลายระดับ หลายภาคส่วน ควรมีการบริหารงานที่โปร่งใส ได้รับการยอมรับ จากทุกฝ่าย และต้องถือเป็นการกิจร่วมกันในการที่จะนำไปสู่ผลลัพธ์ทางสุขภาพที่ดีขึ้นของประชาชน ดังนั้นจึงมีความจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องทำความเข้าใจภาพรวมของระบบสุขภาวะ รวมไปถึงภาคีเครือข่ายที่เกี่ยวข้อง เพื่อจะช่วยให้ช่วยปรับปรุงการจัดการให้สอดคล้องกับความจริงในแต่ละพื้นที่ วางแผน และกำหนดทิศทางนโยบายในการจัดบริการสุขภาพชุมชน และแก้ไขปัญหาสุขภาพอย่างมีส่วนร่วมทุกภาคส่วน มีการประสานความร่วมมือ สร้างความเป็นเอกภาพขององค์กรที่มีส่วนในการจัดบริการสุขภาพในพื้นที่ บริหาร จัดการให้มีการจัดเครือข่ายบริการสุขภาพระดับอำเภอเป็นไปตามทิศทางนโยบายที่กำหนด จัดหา และร่วมสนับสนุนงบประมาณ โดยมีการบริหารจัดการงบประมาณแบบเครือข่ายก่อให้เกิดประโยชน์สูงสุดในการดูแลสุขภาพให้กับประชาชน

3) รูปแบบการพัฒนาสุขภาวะของชุมชน ด้านร่างกาย ด้านจิตใจ ด้านสังคม และด้านปัญญา ด้านร่างกาย มีอาสาสมัครสาธารณสุขประจำหมู่บ้านดูแลสุขภาพเบื้องต้น เป็นผู้ให้ความรู้แก่ประชาชน ในชุมชน จัดกิจกรรมตรวจสุขภาพ ประจำปี ร่วมกับชุมชนในการสร้างเสริมสุขภาพป้องกันโรค ด้านจิตใจ วัดใช้วิธีหลากหลายแตกต่างกันไปในแต่ละชุมชน สังเคราะห์สุขภาพจิตโดยตรง ด้วยการแนะนำให้คำปรึกษาหรือว่าสาธยายธรรมให้ฟัง มีรูปแบบการปฏิบัติธรรม กิจกรรมบำเพ็ญบุญวันสำคัญทางศาสนา ได้รับฟังและน้อมนำหลักธรรมคำสอนของพระพุทธศาสนามากล่อมเกลาคิดใจ ด้านสังคม ก่อให้เกิดพระพุทธศาสนาฟื้นฟูประเพณีเข้าวัดปฏิบัติธรรมวันธรรมสวนะ เป็นการส่งเสริมให้ประชาชนได้ใกล้ชิดพระพุทธศาสนา การอยู่ร่วมกันด้วยดีกับผู้อื่นทั้งในครอบครัว สถานศึกษา ที่ทำงาน ชุมชนและวงสังคมต่างๆ โดยมีความรักใคร่ กลมเกลียว เอื้ออาทรและช่วยเหลือกัน ด้านปัญญา ประชาชนมีความฉลาดทางปัญญาสามารถบูรณาการกิจกรรมของตนเอง

เข้ากับการรักษาสุขภาพของตนเองลดการหมกมุ่นกับความคิดการยึดติดเผชิญความรู้สึกประเชิญปัญหาด้วยตนเองโดยนำหลักพระพุทธศาสนาและคำแนะนำจากชุมชนการสนทนาและการปฏิบัติงาน

2. การบูรณาการหลักพุทธธรรมในการพัฒนาสุขภาพของชุมชนในจังหวัดปทุมธานี ชุมชนต้องการการดูแลอย่างต่อเนื่อง และเชื่อมโยงกันระหว่างการรักษาในครอบครัว สถาบัน และ ชุมชน ซึ่งหลักพุทธธรรม ได้แก่ กายภาวนา ศีลภาวนา จิตภาวนา และปัญญาภาวนา เป็นแนวคิดหรือหลักปฏิบัติที่เชื่อมโยงวิธีการดำเนินชีวิตที่ดีงามและถูกต้องตามกฎธรรมชา นำมาซึ่งประโยชน์สุขอันเป็น จุดมุ่งหมายสูงสุดของชีวิต รูปแบบการพัฒนาตามหลักภาวนา 4 สำหรับชุมชนสามารถนำหลักภาวนา 4 มาบูรณาการกับรูปแบบกิจกรรม 5 สุข คือ สุขสบายและสุขสนุก กิจกรรมให้รู้จักเลือกใช้ปัจจัยที่เหมาะสมกับการพัฒนาตนเอง สุขสง่า กิจกรรมให้รู้จักงดเว้นการกระทำที่เป็นโทษ สุขสว่าง กิจกรรมให้รู้จักพัฒนาพฤติกรรมให้สอดคล้องกับการเปลี่ยนแปลงของร่างกายและจิตใจ รู้จักควบคุมพฤติกรรมทางใจ จิตมีการพัฒนาอย่างเหมาะสม สุขสงบ กิจกรรมให้รู้จักคิดพิจารณา วิเคราะห์ มีความคิดเห็นที่ถูกต้อง เข้าถึงธรรมชาติของตนเอง ดำเนินชีวิตอย่างมีประสิทธิภาพ มีวิถีชีวิตถูกต้องดีงาม ในระดับสูงขึ้นไป คือ การเข้าถึงจุดหมายสูงสุดของชีวิต

3. นำเสนอการพัฒนาสุขภาพเชิงพุทธบูรณาการของชุมชนในจังหวัดปทุมธานี เป็นการพัฒนาสุขภาพของชุมชนตามหลัก ภาวนา 4 ประกอบด้วย กายภาวนา ศีลภาวนา จิตภาวนาและปัญญาภาวนา โดยกายภาวนาหรือการพัฒนาร่างกายให้สัมพันธ์กับทางกายภาพ การรู้จักใช้อินทรีย์อย่างมีสติ เลือกที่จะดู เป็น ฟังเป็นกินด้วยปัญญาเสพปัจจัย 4 และสิ่งของเครื่องใช้อย่างฉลาด ไม่มัวเมาหรือลุ่มหลง จะส่งผลให้ชุมชนมีสุขภาพแข็งแรง ส่วนศีลภาวนาหรือการพัฒนาศีล เป็นการพัฒนาความสัมพันธ์ทางสังคมรูปแบบหนึ่งที่สามารถแสดงออกทางร่างกาย เป็นความสัมพันธ์ที่เกื้อกูลกับสิ่งแวดล้อมทางสังคม มีพฤติกรรมดีงามในความสัมพันธ์กับผู้อื่น รวมถึงการไม่เบียดเบียนผู้อื่น พร้อมกับมีวินัยในการดำรงชีวิต เช่น การรับประทานอาหาร การออกกำลังกาย การนอนพักผ่อน สิ่งเหล่านี้ล้วนเป็นสัมพันธ์ทางสังคมที่ส่งผลต่อสุขภาพชุมชนโดยตรง เมื่อด้านร่างกายได้รับการพัฒนาแล้ว สิ่งที่ควรพัฒนาต่อไปคือด้านจิตใจ จิตตภาวนา เป็นการทำให้เจริญองกาม ดีงาม เข้มแข็ง ให้ชุมชนมีความสุข เบิกบาน การที่ชุมชนจะสุขใจได้ต้องเริ่มที่มีศรัทธาในพระพุทธศาสนา ก่อน หลังจากนั้นศรัทธาจะช่วยให้ชุมชนเจริญเมตตาและปฏิบัติสมาธิตามมา ทั้งการเจริญเมตตาและปฏิบัติสมาธิจะช่วยให้ชุมชนมีจิตใจที่สงบมากยิ่งขึ้น ส่วนปัญญาภาวนาหรือการพัฒนาปัญญาสำหรับชุมชนจะเกิดได้นั้น ต้องอาศัยปัจจัยสองตัว คือ ปรัตติยะ ซึ่งเป็นปัจจัยภายนอกและโยนิโสมนสิการซึ่งเป็นปัจจัยภายใน ปัจจัยทั้งสองเชื่อมโยงสัมพันธ์ก่อให้เกิดสมาธิภูมิรู้ ซึ่งเป็นปัญญาช่วยให้ชุมชนเข้าใจความจริง และอยู่กับความจริงได้อย่างมีความสุข

อภิปรายผลการวิจัย

1. รูปแบบและกระบวนการพัฒนาสุขภาพของชุมชนในจังหวัดปทุมธานี

1) รูปแบบการพัฒนาสุขภาพตามโครงสร้างและหน้าที่ โดยมี โรงพยาบาลส่งเสริมสุขภาพตำบล องค์การบริหารส่วนตำบล และอาสาสมัครสาธารณสุขประจำหมู่บ้าน ร่วมกันการวางแผนการดูแลสุขภาพชุมชน เป็นกระบวนการดำเนินการเพื่อตอบสนองความต้องการด้านสุขภาพของชุมชน โดยพิจารณาจากข้อมูลสุขภาพของพื้นที่แล้วนำมาจัดลำดับความสำคัญของปัญหา โดยให้ชุมชนได้ร่วมคิดร่วมวางแผนแก้ไขปัญหากำหนดเป้าหมาย วัตถุประสงค์วิธีการดำเนินงานหรือกิจกรรมหรือโครงการที่สามารถปฏิบัติได้จริง และใช้ทุนทางสังคมที่มีอยู่ในการดูแลสุขภาพชุมชนให้เกิดประโยชน์มากที่สุด ปฏิบัติการเพื่อดูแลสุขภาพชุมชน เป็นการให้บริการดูแลสุขภาพตามแผนที่วางไว้ โดยมีการทำงานร่วมกับองค์กรชุมชน โรงพยาบาลส่งเสริมสุขภาพตำบล องค์การบริหารส่วนตำบล และอาสาสมัครสาธารณสุขประจำหมู่บ้าน การประเมินผลการดำเนินงาน ผู้ที่

เกี่ยวข้องเข้ามามีส่วนร่วมรับผิดชอบในการประเมินผลตั้งแต่เริ่มดำเนินการ ขณะดำเนิน การหลังดำเนินการ ตลอดจนร่วมวิเคราะห์หาสาเหตุและการดำเนินการแก้ไขหากผลการดำเนินการไม่เป็นไปตามวัตถุประสงค์ จนกว่าจะบรรลุวัตถุประสงค์ที่วางไว้ สอดคล้องกับงานวิจัยของ สมพันธ์ เตชะอธิก และ วินัย วงศ์อาสา (2555) ได้วิจัยเรื่อง สุขภาวะชุมชนเพื่อความอยู่ดีมีสุข ผลการวิจัยพบว่าผลลัพธ์จากการสร้างเสริมสุขภาวะ สามารถ บรรเทาความทุกข์ทางร่างกายและจิตใจได้บ้าง ด้านสังคม ผู้สูงอายุรู้สึกตนเองมีคุณค่า เกิดความร่วมมือกับ องค์กร เกิดความเข้าใจในท้องถิ่นของตนเองมากขึ้น แต่ยังไม่บรรลุผลการพัฒนาสุขภาวะเพื่อความอยู่ดีมีสุข ซึ่งต้องใช้ระยะเวลายาวนานและต้องมีระบบสนับสนุนการทำงานอย่างต่อเนื่อง เพื่อให้ชุมชน ท้องถิ่นขยาย กิจกรรม จนนำไปสู่การลดหรือแก้ไขปัญหายุ่งยากได้อย่างยั่งยืน การสังเคราะห์ความรู้จากกระบวนการ สร้างเสริมสุขภาวะ มีการพัฒนาตัวชี้วัดโดยชาวบ้าน ได้สร้างความรู้สึกรู้สึกเป็นเจ้าของปัญหาทุกภาวะ และ ชาวบ้านมีความเข้าใจเรื่องสุขภาพองค์รวมที่เชื่อมโยงกับบริบทของท้องถิ่น มากขึ้นการประยุกต์ใช้แนวคิดการ ขับเคลื่อนนโยบายสาธารณะด้านสุขภาพ โดยกลไกสามเหลี่ยมเขยื้อนภูเขา พบว่า ผู้นำชุมชนมักทำหลาย บทบาทร่วมกัน ไม่ได้แยกแยะบทบาทเฉพาะด้านใดด้านหนึ่ง การมีส่วนร่วมของชุมชนกับ อบต. เริ่มจากการ สร้างความสนใจ ความตระหนัก และต้องการเปลี่ยนแปลงไปสู่การมีสุขภาวะที่ดี ชุมชนและอบต. เห็น ความสำคัญร่วมเป็นเจ้าของโครงการ อีกทั้งบรรจุข้อบัญญัติงบประมาณ เพื่อดำเนินงาน การสื่อสารสาธารณะ ในชุมชน เกิดแผนที่สุขภาพ และสื่อพื้นบ้าน เป็นเครื่องมือขึ้นนำการสร้างนโยบาย ยุทธศาสตร์ โครงการและ ใช้ เผยแพร่ความรู้ ความเข้าใจเรื่องสุขภาวะของชุมชนได้ดี

2) รูปแบบการพัฒนาสุขภาวะเชิงเครือข่าย ประกอบด้วย องค์ประกอบของเครือข่าย ผลสัมฤทธิ์ ของความเป็นเครือข่าย ก่อให้เกิดการทำงานร่วมกันในหลายระดับ หลายภาคส่วน ควรมีการบริหารงานที่ โปร่งใส ได้รับการยอมรับ จากทุกฝ่าย และต้องถือเป็นการกิจร่วมกันในการที่จะนำไปสู่ผลลัพธ์ทางสุขภาพที่ดี ขึ้นของประชาชน ดังนั้นจึงมีความจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องทำความเข้าใจภาพรวมของระบบสุขภาวะ รวมไปถึง ภาวการณ์เครือข่ายที่เกี่ยวข้อง เพื่อจะช่วยปรับปรุงการจัดการให้สอดคล้องกับความจริงในแต่ละพื้นที่ วางแผน และ กำหนดทิศทางนโยบายในการจัดบริการสุขภาพชุมชน และแก้ไขปัญห สุขภาพอย่างมีส่วนร่วมทุกภาคส่วน มี การประสานความร่วมมือ สร้างความเป็นเอกภาพขององค์กรที่มีส่วนในการจัดบริการสุขภาพในพื้นที่ บริหาร จัดการให้มีการจัดเครือข่ายบริการสุขภาพระดับอำเภอเป็นไปตามทิศทางนโยบายที่ กำหนด จัดหาและร่วม สนับสนุนงบประมาณ โดยมีการบริหารจัดการงบประมาณแบบเครือข่ายก่อให้เกิดประโยชน์สูงสุดในการดูแล สุขภาวะให้กับประชาชน สอดคล้องกับงานวิจัยของ พระครูสุวิธานพัฒนบัณฑิต (2557) ได้วิจัยเรื่อง การ พัฒนารูปแบบการดูแลสุขภาพองค์รวมของพระสงฆ์ในจังหวัด ขอนแก่นโดยเน้นการมีส่วนร่วมของเครือข่าย ผลการวิจัยพบว่า การพัฒนารูปแบบการดูแลสุขภาพองค์รวมของพระสงฆ์ในจังหวัดขอนแก่น โดยอาศัยการมี ส่วนร่วมของเครือข่าย มีการบูรณาการแนวทางการดูแลสุขภาพองค์รวมตามหลักการพระพุทธศาสนา เข้ากับ หลักการดูแลสุขภาพของกระทรวงสาธารณสุข พร้อมทั้งนำสถานการณ์สภาพปัญหาความต้องการด้านสุขภาพ ของพระสงฆ์ก่อนการพัฒนา ผ่านกระบวนการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมเพื่อพัฒนารูปแบบการดูแลสุขภาพ องค์รวมของพระสงฆ์ในจังหวัดขอนแก่น โดยการมีส่วนร่วมของภาคีเครือข่าย ได้แนวทางการดูแลสุขภาพตามระบบการสาธารณสุขว่าสถานบริการสาธารณสุขได้แบ่งการดูแลออกเป็น 4 ด้าน คือ ด้านการ ส่งเสริม การป้องกัน การรักษา และการฟื้นฟูสภาพ

3) รูปแบบการพัฒนาสุขภาวะของชุมชน ด้านร่างกาย ด้านจิตใจ ด้านสังคม และด้านปัญญา ด้าน ร่างกาย มีอาสาสมัครสาธารณสุขประจำหมู่บ้านดูแลสุขภาพเบื้องต้น เป็นผู้ให้ความรู้แก่ประชาชน ในชุมชน จัดกิจกรรมตรวจสุขภาพ ประจำปี ร่วมกับชุมชนในการสร้าง เสริมสุขภาพป้องกันโรค ด้านจิตใจ วัดใช้วิธี หลากหลายแตกต่างกันไปในแต่ละชุมชน สังเคราะห์สุขภาพจิตโดยตรง ด้วยการแนะนำให้คำปรึกษาหรือว่า

สาธยายธรรมให้ฟัง มีรูปแบบการปฏิบัติธรรม กิจกรรมบำเพ็ญบุญวันสำคัญทางศาสนา ได้รับฟังและน้อมนำหลักธรรมคำสอนของพระพุทธศาสนามาถ่อมเกลาคิดใจ ด้านสังคม ก่อให้เกิดพระพุทธศาสนาฟื้นฟูประเพณีเข้าวัดปฏิบัติธรรมวันธรรมสวนะ เป็นการส่งเสริมให้ประชาชนได้ใกล้ชิดพระพุทธศาสนา การอยู่ร่วมกันด้วยดีกับผู้อื่นทั้งในครอบครัว สถานศึกษาที่ทำงานชุมชนและวงสังคมต่างๆ โดยมีความรักใคร่ กลมเกลียว เอื้ออาทร และช่วยเหลือกัน ด้านปัญญา ประชาชนมีความฉลาดทางปัญญาสามารถบูรณาการกิจกรรมของตนเองเข้ากับ การรักษาสภาพของตนเองลดการหมกมุ่นกับความคิดการยึดติดเผชิญความรู้ประเชิญปัญหาด้วยตนเองโดย นำหลักพระพุทธศาสนาและคำแนะนำจากชุมชนการสนทนาและการปฏิบัติงาน สอดคล้องกับงานวิจัยของ พระธรรมโมลี (2551) ได้วิจัยเรื่อง วิถีชีวิตพฤติกรรมสุขภาพ และการดูแลสุขภาพแบบองค์รวมของพระสงฆ์ที่ ปรากฏในพระไตรปิฎก” ผลการศึกษาพบว่า แนวคิดตามหลักศาสนาในทางพระพุทธศาสนาถือว่าสุขภาวะ หรือสุขภาพ หมายถึง ความสุขสมบูรณ์ของชีวิต ในทางร่างกาย (กายิกสุข) และทางจิตใจ (เจตสิกสุข) โดย องค์ประกอบเหล่านี้แยกเป็น 4 ด้านคือ ด้านร่างกาย จิตใจ ศีล (สังคมและสิ่งแวดล้อม) และปัญญา โดยการที่ ชีวิตของมนุษย์จะเกิดความสุขได้นั้น มิติทั้ง 4 ด้านนี้จะต้องประสานเป็นหนึ่งเดียวกัน

2. การบูรณาการหลักพุทธธรรมในการพัฒนาสุขภาพของชุมชนในจังหวัดปทุมธานี ชุมชนต้องการการดูแลอย่างต่อเนื่อง และเชื่อมโยงกันระหว่าง การดูแลในครอบครัว สถาบัน และ ชุมชน ซึ่งหลักพุทธธรรม ได้แก่ กายภาวนา ศิลภาวนา จิตภาวนา และปัญญาภาวนา เป็นแนวคิดหรือหลักปฏิบัติที่เชื่อมโยงวิธีการดำเนินชีวิตที่ดีงามและถูกต้องตามกฎธรรมชา นำมาซึ่งประโยชน์สุขอันเป็น จุดมุ่งหมายสูงสุดของชีวิต รูปแบบการพัฒนาตามหลักภาวนา 4 สำหรับชุมชนสามารถนำหลักภาวนา 4 มาบูรณาการกับรูปแบบกิจกรรม 5 สุข คือ สุขสบายและสุขสนุก กิจกรรมให้รู้จักเลือกใช้ปัจจัยที่เหมาะสมกับการพัฒนาตนเอง สุขสง่า กิจกรรมให้รู้จักดเว้นการกระทำที่ เป็นโทษ สุขสว่าง กิจกรรมให้รู้จักพัฒนาพฤติกรรมให้สอดคล้องกับการเปลี่ยนแปลงของร่างกายและจิตใจ รู้จักควบคุมพฤติกรรมทางใจ จิตมีการพัฒนาอย่างเหมาะสม สุขสงบ กิจกรรมให้รู้จักคิดพิจารณา วิเคราะห์ มีความคิดเห็นที่ถูกต้อง เข้าถึงธรรมชาติของตนเอง ดำเนินชีวิตอย่างมีประสิทธิภาพ มีวิถีชีวิตถูกต้องดีงาม ในระดับสูงขึ้นไป คือ การเข้าถึงจุดหมายสูงสุดของชีวิต สอดคล้องกับ พระธรรมปิฎก, (ป.อ.ปยุตโต) (ป.อ. ปยุตโต) (2540) ได้กล่าวไว้ว่าการพัฒนาตามความหมายของ พระพุทธศาสนาคือภาวนา หมายถึงการทำให้ เป็นให้มีขึ้น, การฝึกอบรม, การพัฒนาซึ่งมีการพัฒนา อยู่ 4 ประเภทคือ 1. กายภาวนาคือ การเจริญกายพัฒนากายการฝึกอบรมให้รู้จักติดต่อกับสิ่งทั้งหลาย ภายนอกทางอินทรียทั้งห้าด้วยดีและปฏิบัติต่อสิ่งเหล่านั้นในทางที่เป็นคุณมิให้เกิดโทษให้กุศลธรรม งอกงามให้อกุศลธรรมเสื่อมสูญการพัฒนาความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมทางกายภาพ 2. ศิลภาวนาคือการเจริญศิลปพัฒนาความประพฤติกการฝึกอบรมศิลปให้ตั้งอยู่ในระเบียบ วินัยไม่เบียดเบียนหรือก่อความเดือดร้อนเสียหายอยู่ร่วมกันกับผู้อื่นได้ด้วยดีเกื้อกูลแก่กัน 3. จิตตะภาวนาคือการเจริญจิตพัฒนาจิตการฝึกอบรมจิตใจให้เข้มแข็งมั่นคงเจริญงอก งามด้วยคุณธรรมทั้งหลายเช่นมีการเมตตา มีฉันทะขยันหมั่นเพียรอดทน มีสมาธิและสดชื่นเบิกบานเป็นสุขผ่องใสเป็นต้น และ 4. ปัญญาภาวนาคือการเจริญปัญญาพัฒนาปัญญาการฝึกอบรมปัญญาให้รู้เข้าใจสิ่งทั้งหลายตามเป็นจริงรู้เท่าทันเห็นแจ้งโลกและชีวิตตามสภาวะสามารถทำให้ เป็นอิสระทำตนให้บริสุทธิ์ จากกิเลสและปลอดพ้นจากความทุกข์แก้ไขปัญหาที่ เกิดขึ้นได้ด้วยปัญญาความหมายการพัฒนา ทรัพยากรมนุษย์ตามแนวพระพุทธศาสนานั้น ต้องพัฒนาร่วมกันหลายอย่างเช่นการพัฒนากายการ พัฒนาจิตการพัฒนาปัญญาเข้าด้วยกันจึงจะเป็นการพัฒนาที่ยั่งยืนโดยไม่แน่นอนอย่างใดอย่างหนึ่ง สรุปลจากแนวคิดทฤษฎีที่เกี่ยวข้องพอ

3. นำเสนอการพัฒนาสู่ภาวะเชิงพุทธบูรณาการของชุมชนในจังหวัดปทุมธานี เป็นการพัฒนาสู่ภาวะของชุมชนตามหลักภาวนา 4 ประกอบด้วย กายภาวนา ศีลภาวนา จิตตภาวนาและปัญญาภาวนา โดยกายภาวนาหรือการพัฒนาร่างกายให้สัมพันธ์กับทางกายภาพ การรู้จักใช้อินทรีย์อย่างมีสติ เลือกที่จะดื่มน้ำ

เป็น ก็นด้วยปัญญา เสาปัจจัย 4 และสิ่งของเครื่องใช้อย่างฉลาด ไม่มัวเมาหรือลุ่มหลง จะส่งผลให้ชุมชนมีสุขภาพแข็งแรง ส่วนศิลปกรรมหรือการพัฒนาศิลป เป็นการพัฒนาความสัมพันธ์ทางสังคมรูปแบบหนึ่งที่สามารถแสดงออกทางร่างกาย เป็นความสัมพันธ์ที่เกื้อกูลกับสิ่งแวดล้อมทางสังคม มีพฤติกรรมดีงามในความสัมพันธ์กับผู้อื่น รวมถึงการไม่เบียดเบียนผู้อื่น พร้อมกับมีวินัยในการดำรงชีวิต เช่น การรับประทานอาหาร การออกกำลังกาย การนอนพักผ่อน สิ่งเหล่านี้ล้วนเป็นสัมพันธ์ทางสังคมที่ส่งผลต่อสุขภาพชุมชนโดยตรง เมื่อด้านร่างกายได้รับการพัฒนาแล้ว สิ่งที่ต้องพัฒนาต่อไปคือด้านจิตใจ จิตตภาวนา เป็นการทำให้เจริญงอกงาม ดีงาม เข้มแข็ง ให้ชุมชนมีความสุข เบิกบาน การที่ชุมชนจะสุขใจได้ต้องเริ่มที่มีศรัทธาในพระพุทธศาสนา ก่อน หลังจากนั้นศรัทธาจะช่วยให้ชุมชนเจริญเมตตาและปฏิบัติสมาธิตามมา ทั้งการเจริญเมตตาและปฏิบัติสมาธิจะช่วยให้ชุมชนมีจิตใจที่สงบมากยิ่งขึ้น ส่วนปัญญาภาวนา หรือการพัฒนาปัญญาสำหรับชุมชนจะเกิดได้นั้น ต้องอาศัยปัจจัยสองตัวคือ ปรโตโฆชะ ซึ่งเป็นปัจจัยภายนอกและโยนิโสมนสิการซึ่งเป็นปัจจัยภายใน ปัจจัยทั้งสองเชื่อมโยงสัมพันธ์ก่อให้เกิดสัมมาทิฐิ ซึ่งเป็นปัญญาช่วยให้ชุมชนเข้าใจความจริง และอยู่กับความจริงได้อย่างมีความสุข สอดคล้องกับ พระธรรมปิฎก, (ป.อ.ปยุตฺโต) (2540) กล่าวว่า ภาวนาเวลาใช้เป็นคุณศัพท์เป็นภาวิตะ ภาวิต กาโยผู้มีกายที่ เจริญแล้วหรือฝึกอบรมแล้วภาวิตสโโลผู้มีศีลที่ฝึกอบรมแล้วหรือเจริญแล้วภาวิตจิตโตผู้มีจิตที่ เจริญแล้วหรือมีจิตที่ฝึกอบรมแล้วภาวิตปัญญาผู้มีปัญญาที่ เจริญแล้วหรือปัญญาที่ฝึกอบรมแล้วถ้า เป็น คำนาม 4 อันนี้ก็คือ กายภาวนาคนเป็นภาวิตกาโยตัวการกระทำเป็นกายภาวนา ศีลภาวนาคนเป็นภาวิตสโโลตัวการกระทำเป็นจิตภาวนา จิตภาวนาคนเป็นภาวิตจิตโตตัวการกระทำเป็นจิตภาวนา และปัญญาภาวนาคนเป็นภาวิตปัญญาตัวการกระทำเป็นปัญญาภาวนา

ข้อเสนอแนะ

1. ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย

1.1) ควรมีการประชาสัมพันธ์และเผยแพร่องค์ความรู้และหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาที่ สอดคล้องกับการส่งเสริมสุขภาพทางสังคมในความแตกต่างและหลากหลายของบริบททางสังคมและ วัฒนธรรมให้ประชาชนได้รับทราบ

1.2) ควรบริหารจัดการวัดให้เป็นสถานที่ร่มเย็น เป็นศูนย์รวมจิตใจของชุมชน มีความเป็นสปปายะ ควรแก่การประพฤติปฏิบัติธรรม เพื่อพัฒนาจิตใจและประสานความร่วมมือจากหน่วยงานภาครัฐตลอดจน องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นให้เข้ามาแลกเปลี่ยน องค์ความรู้

1.3) ควรส่งเสริมการพัฒนาสุขภาพของประชาชน และค้นหาวิถีที่เหมาะสมต่อการพัฒนา สุขภาพ เพื่อน ำไปสู่การมีสุขภาพที่ดีของพระสงฆ์และประชาชน

2. ข้อเสนอแนะในการวิจัยครั้งต่อไป

3.1) ควรทำการศึกษาวิจัยการพัฒนารูปแบบการสร้างเสริมพฤติกรรมสุขภาพเครือข่ายของพระ สังฆาธิการในสังคมไทย

3.2) ควรทำการศึกษาวิจัยการมีส่วนร่วมของพระสงฆ์และประชาชนในการพัฒนาสุขภาพเชิงพุทธ บูรณาการแบบยั่งยืนของพระสังฆาธิการในสังคมไทย

3.3) ควรทำการศึกษาวิจัยการพัฒนารูปแบบการดูแลสุขภาพองค์รวมของพระสังฆาธิการ ใน สังคมไทย โดยเน้นการมีส่วนร่วมของเครือข่าย

บรรณานุกรม

- พระครูสุวิธานพัฒนบัณฑิต. (2557). “การพัฒนารูปแบบการดูแลสุขภาพองค์รวมของพระสงฆ์ในจังหวัดขอนแก่นโดยเน้นการมีส่วนร่วมของเครือข่าย”. รายงานการวิจัย. สถาบันวิจัยพุทธศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระธรรมปิฎก, (ป.อ.ปยุตโต). (2540). **พุทธธรรมกับการพัฒนาชีวิต**. กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา.
- พระธรรมโมลี (ทองอยู่ ญาณวิสุโท). (2551). “การศึกษาเชิงวิเคราะห์วิถีชีวิต พฤติกรรมสุขภาพ และการดูแลสุขภาพแบบองค์รวมของพระสงฆ์ที่ปรากฏในพระไตรปิฎก”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต). (2545). **พุทธธรรม** (ฉบับเดิม). กรุงเทพมหานคร: ธรรมสาร.
- พระไพศาล วิสาโล และสมควร ใฝ่งามดี. (2536). “ป่า: รักษาได้โดยไม่ต้องไล่คน” **พลิกพื้นดินไทยให้เขียวขงุ่ม ทางเลือกใหม่เพื่อการอนุรักษ์สภาพแวดล้อม**. กรุงเทพมหานคร: คณะกรรมการศาสนาเพื่อการพัฒนา.
- พระมหาสุทิตย์ อาภากร. (2547). **เครือข่าย : ความรู้ การจัดการ**. กรุงเทพมหานคร: โครงการเสริมสร้างการเรียนรู้เพื่อชุมชนเป็นสุข.
- ลลิตา อีระศิริ. (2544). **บำบัดโรคด้วยแพทย์ทางเลือก**. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร: ริดเดอร์ไคเจสท์ (ประเทศไทย).
- สมพันธ์ เตชะอธิก และวินัย วงศ์อาสา. (2555). “สุขภาวะชุมชนเพื่อความอยู่ดีมีสุข”. **วารสารมนุษยศาสตร์ สังคมศาสตร์**. 29(2). พฤษภาคม - สิงหาคม.
- สำนักงานปฏิรูประบบสุขภาพแห่งชาติ (สปรช). (2546). **สุขภาพทางจิตวิญญาณสู่สุขภาพทางปัญญา**. กรุงเทพมหานคร: อุษาการพิมพ์.